

УДК 37.013.42

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2022.1.1.24>

Ігор ГРИНИК

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та корекційної освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Львівська область, Україна, 82100

ORCID: 0000-0001-5619-4578

Бібліографічний опис статті: Гриник, І. (2022). Зарубіжний досвід протидії жорстокому поводженню з дітьми. *Acta Paedagogica Volynienses*, 1, 152–157, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2022.1.1.24>

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРОТИДІЇ ЖОРСТОКОМУ ПОВОДЖЕННЮ З ДІТЬМИ

У статті автором охарактеризовано особливості соціально-педагогічної роботи щодо протидії жорстокому поводженню з дітьми за кордоном. Окреслено основні напрями роботи щодо профілактики та протидії жорстокому поводженню з дітьми.

Зазначено, що на державному рівні ведеться робота з удосконалення чинного законодавства з метою покращення політики держави в питаннях захисту прав дітей, насамперед дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; розробляються нові законопроекти, якими передбачається створення соціально-реабілітаційних центрів – дитячих містечок як комплексу закладів для перебування дітей, що опинилися в кризових ситуаціях чи складних життєвих обставинах, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей-сиріт, безпритульних та бездоглядних дітей.

Обґрунтовано необхідність удосконалення вітчизняного досвіду роботи з дітьми через застосування системного підходу в процесі педагогічної діагностики та розширення соціального досвіду дітей, а також формування життєвих навичок захисту своїх прав та інтересів.

У статті наголошено на такому: хоча в нашій державі вживають заходів для подолання жорстокого ставлення до дітей, однак це негативне явище продовжує поширюватися. Мають місце низький рівень знань щодо цього в спеціалістів, які вирішують питання захисту прав дітей, а також недостатність висвітлення проблеми. Тому автор наголошує на тому, що надзвичайно важливо в роботі вітчизняних фахівців соціальної сфери враховувати зарубіжний досвід протидії жорстокому поводженню з дітьми. Позитивний зарубіжний досвід слід ширше пропагувати серед фахівців соціальної сфери, соціальних педагогів та активніше впроваджувати в практику соціально-педагогічної діяльності в нашій країні.

Ключові слова: дитина, жорстоке поводження, протидія жорстокому поводженню, зарубіжний досвід.

Ihor HRYNYK

Ph.D. (Pedagogy), Associate Professor at the Department of the Social Pedagogy and Correctional Education, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ivan Franko str., 24, Drohobych, Lviv region, Ukraine, 82100

ORCID: 0000-0001-5619-4578

To cite this article: Hrynyk, I. (2022). Zarubizhnyi dosvid protydii zhorstokomu povodzhenniu z ditmy [Foreign experience of children abuse prevention]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 1, 152–157, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2022.1.1.24>

FOREIGN EXPERIENCE OF CHILDREN ABUSE PREVENTION

In the article the author describes the features of foreign socio-pedagogical work to prevent child abuse. The main directions of work on prevention and counteraction to child abuse are outlined.

It is noted that at the state level the work to improve existing legislation in order to improve state policy on the protection of the rights of children is underway, especially orphans and children deprived of parental care; new bills are being drafted to establish social rehabilitation centers – children's towns as a complex of institutions for children in crisis or difficult life circumstances, children deprived of parental care, orphans, homeless and neglected children.

The necessity of improving the national experience of working with children by applying a comprehensive, systematic approach in the process of pedagogical diagnosis and expanding the social experience of children, as well as the formation of life skills to protect their rights and interests is substantiated.

The article emphasizes that although measures to overcome child abuse are being taken in our country, this negative phenomenon continues to spread. There exists a low level of knowledge in this regard among specialists who deal with

the protection of children's rights as well as insufficient illustration of the problem. Therefore, the author emphasizes that an extremely important point in the work of domestic specialists in the social sphere is to take into account foreign experience in preventing child abuse. Positive foreign experience should be more widely promoted among social sphere professionals, social educators and more actively creatively implemented in the practice of socio-pedagogical work in our country.

Key words: child, abuse, abuse prevention, foreign experience.

Актуальність проблеми. Основою профілактики насильства над дитиною та протидії жорсткому поводженню з нею в міжнародному співтоваристві є ідеї толерантності до кожної особистості, культури миру в сімейному середовищі, громаді, суспільстві. Теоретичною базою закордонних досліджень щодо профілактики жорсткого поводження з дитиною є теорія «сформованого суспільства» та концепція «узгодженої педагогіки».

Теорія «сформованого суспільства» наголошує на ролі політичної просвіти молоді, при цьому інтереси дитини, її потреби задовольняються через взаємозв'язки між різними верствами населення, громадянами, які вже досягли добробуту і самі вирішують, як допомогти дітям реалізувати свої права, як виконати обов'язки перед іншими громадянами і суспільством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що є багато різноманітних поглядів науковців на вирішення проблеми жорсткого поводження з дітьми, однак єдиної теоретичної концепції соціальної роботи з профілактики жорсткого поводження з дітьми наразі у світі не розроблено. Проблему насильства, агресії, жорсткого ставлення до дитини досліджують психологи, соціологи, юристи, медики, педагоги.

Юридичним аспектам жорсткого поводження з дітьми присвячені праці А. Галая, В. Галунько, Л. Головка, Г. Горбової, Ю. Кузьменко. Вони розглядають проблему крізь призму законодавства та законодавчих актів про протидію насильству та жорсткому поводженню.

У соціально-педагогічній літературі питання протидії жорсткому поводженню з дітьми та соціально-педагогічні аспекти роботи з цією категорією дітей розкривають К. Левченко (проблема тілесних покарань та їх наслідки для дитини), М. Легенька (зарубіжний досвід жорсткого поводження з дитиною), І. Трубавіна (способи запобігання та протидії жорсткому поводженню з дитиною в сім'ї) та інші. Вони зазначають, що майже кожна людина впродовж

свого життя неодноразово зіштовхується з певними виявами насилля.

У роботі С. Шаргородської виділено кілька основних підходів до пояснення жорсткого поводження з дитиною:

- медико-психологічний (психіатричний) підхід розглядає проблему жорсткого поводження з огляду на особистісні особливості і сімейну історію батьків. Жоден психіатричний синдром не виявив специфічного зв'язку з дитячим досвідом насильницького поводження. Фактор ризику розвитку великої кількості різних проблем у дітей може виявитися і на пізній стадії соціалізації;

- соціологічний підхід передбачає роль соціально-економічних чинників, що впливають на насильство в сім'ї, як-от бідність, безробіття, незадоволеність собою і життям загалом тощо;

- ситуаційний підхід полягає в особливостях поведінки дитини в мікросередовищі, її невідповідності очікуванням батьків, порушеннях стосунків у сім'ї тощо (Шаргородська, 2007: 14–16).

Мета статті – проаналізувати зарубіжний досвід протидії жорсткому поводженню з дитиною.

Виклад основного матеріалу дослідження. Велика увага закордонними науковцями приділяється проблемам неблагополучної сім'ї, оскільки саме в таких сім'ях дослідники і практики зіштовхуються з виявами жорсткості в поводженні з дитиною.

За кордоном соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю, в якій має місце жорстке поводження з дитиною, здійснюється за певними напрямками, як-от:

- опіка громади над сім'єю;
- «зміцнення» відносин у сім'ї;
- формування відповідального та усвідомленого батьківства;
- організація груп взаємопідтримки і допомоги;
- діяльність фасилітаторів із питань сімейної просвіти;
- захист прав усіх членів сім'ї в суспільстві, подолання гендерної нерівності;

- запобігання явищам насильства в сім'ї та їх подолання;

- профілактика негативних соціальних явищ, що є факторами, які провокують жорстоке поводження з дітьми;

- робота із сім'ями, що опинилися в складних життєвих обставинах (підтримка сімей, де є важкохворі, особи з інвалідністю, догляд, спілкування з ними, їх взаємодія з мікросередовищем);

- підтримка сім'ї в екстрених ситуаціях (смерть когось із членів сім'ї, втеча з дому дитини, насильство в сім'ї, вимушене переселення зі зміною місця проживання та оточення, безробіття одного чи декількох членів сім'ї, народження в сім'ї дитини з особливими потребами тощо) (Легенька, 2017: 111–113)

Здійснення такої соціально-педагогічної роботи сприяє покращенню сімейної атмосфери і подоланню виявів жорстокого ставлення до дітей.

Позитивний вплив такої роботи полягає у:

- виконанні та відновленні функцій, які має виконувати сім'я;

- реалізації сімейних прав у суспільстві загалом та прав окремих членів сім'ї в родині зокрема;

- відновленні сімейної атмосфери, покращанні взаємин із мікро- та макросередовищем;

- компенсації неповного складу сім'ї та реабілітації сім'ї через співпрацю з нею щодо самовизначення та самореалізації всіх членів сім'ї;

- реалізації права кожного на сім'ю, на гідні умови проживання, формування і розвитку (Трубавіна, 2004: 34–35)

З огляду на те, що захист прав членів сім'ї у самій сім'ї, з одного боку, необхідний, коли сім'я є неблагополучною, з іншого – можливий у більшості країн тільки за згодою членів сім'ї, а вхід у сім'ю обмежений законодавством і можливий лише в разі порушення членами сім'ї морально-правових норм, доцільним стало введення в Україні контрактної моделі соціально-педагогічної роботи із сім'єю, де наявне жорстоке поводження з дітьми. Ця модель розглядає соціальну роботу різних напрямів із сім'єю як останній шанс для сім'ї перед тим, як у розв'язанні її проблем братимуть участь органи державної влади і силові структури.

Соціальний педагог і сім'я на початку своїх

стосунків визначають цілі спільної діяльності, на основі чого офіційно укладають робочу угоду про способи досягнення цілей, про час, дії тощо. Сім'я одержує завдання, виконання яких контролюється, а також її попереджають про відповідальність за їх невиконання (про передання справи в інші структури). Наприклад, у Литві функціонує «Служба захисту прав дитини», яка працює з неблагополучними сім'ями. Згідно з цією програмою батьки повинні відвідувати Службу, виконувати завдання на основі договору між ними і Службою.

Програма передбачає такі заходи: психологічну допомогу, соціальну допомогу, адвокатування (представництво в суді), терапію з дитиною, матеріальну допомогу, навчальні програми для сім'ї та дитини, представництво інтересів дитини в школі, медичну допомогу, контроль над виконанням завдань. У договорі вказується, що соціальний працівник відвідує сім'ю, може опитувати сусідів про життя сім'ї, але все це він робить із дозволу сім'ї, заходить у той простір, куди його пускають, тобто він не порушує прав на приватну власність і таємницю сімейного життя. Подібну угоду в соціальній роботі із сім'ями, які перебувають під соціальним супроводом, укладають і центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в Україні.

Розглянемо більш детально досвід окремих країн. У Польщі в системі освіти створено більше 100 центрів реабілітаційної спрямованості для дітей (так звані психолого-педагогічні і медико-соціальні центри – ППМС-центри), які надають конкретну допомогу дитині в пошуку сенсу життя. Основними напрямками роботи цих центрів є:

- психолого-медико-педагогічне діагностування і консультування;
- термінова психологічна допомога;
- соціально-трудова реабілітація підлітків;
- робота із сім'ями дітей – клієнтів центрів;
- захист прав та інтересів дітей;
- психолого-педагогічна корекція;
- профілактика можливих особистісних і міжособистісних проблем і конфліктів;
- сприяння повноцінному психологічному розвитку дітей.

Психолого-педагогічні і медико-соціальні центри працюють:

- з дітьми: у притулках (стаціонарах); у денному центрі, де є гуртки, секції, клуби; у групах

короткочасного перебування; в психологічних службах; у школах; у школах індивідуального розвитку; в майстернях народних умільців як залучення до народної творчості і допомога у виборі професії; в гімназіях для малят (дитячих садочках); у дитячих будинках сімейного типу з особливими умовами реабілітації дітей-сиріт;

- із сім'ями: вдома, в центрі, в школі; в мікрорайонних сімейно-дозвіллевих клубах;

- з учителями: у вигляді консиліумів, виступів на педагогічних радах, тренінгів і семінарів щодо особливостей навчання і виховання дітей із неблагополучних сімей;

- з мікросередовищем: як координатори зусиль із підтримки і допомоги дітям, як незалежні експерти і захисники інтересів дітей.

Особливостями ППМС-центрів є здатність працівників центру гнучко та оперативно реагувати на проблеми дитини, різноманіття форм допомоги дитині, різноплановість діяльності. Цінним є висновок про роботу в кризовій ситуації не на віддалені результати, а на «тут і тепер», на зону актуального розвитку. З точки зору психології розвитку особистості виховання і навчання людини буде кращим, якщо спиратися на зону найближчого і перспективного розвитку. У разі насильства зона актуального розвитку є порушеною внаслідок втрати цінностей, сенсу життя, руйнування стереотипів поведінки, невпевненості, почуття провини тощо. Тому робота на відновлення зони актуального розвитку є пріоритетною в реабілітації потерпілих. Підвищення їх соціального статусу має ґрунтуватися на зоні найближчого розвитку і враховувати зону перспективного розвитку особистості.

У Польщі є спеціалізовані установи для бездоглядних неповнолітніх, які потребують соціальної реабілітації і відновлення соціального статусу. Це єдині установи в системі профілактики бездоглядності, які приймають дітей за особистим зверненням, якщо ситуація, на думку дітей, визначається як складна життєва. Такими ситуаціями найчастіше бувають: психологічні травми, пов'язані з відсутністю взаєморозуміння з батьками, жорстоким поводженням або нерозв'язаними питаннями забезпечення права дитини на виховання в сім'ї. Соціальними послугами, які надають дітям у цих установах, є:

- психолого-педагогічна корекція поведінки;

- зняття стресу після перенесеного насильства чи жорстокого поводження;

- формування вікових соціально-побутових навичок;

- компенсація затримок в освіті;

- медико-соціальна реабілітація (Горбова, 2015: 211; Галай, 2014: 56–58)

Після відновлення стану і статусу дитини працівники названих установ здійснюють патронаж над дитиною та її сім'єю. Дитина в такій установі може перебувати без часових обмежень, відносини з нею будуються на суб'єкт-суб'єктних засадах, ураховують можливість, потреби, активність дітей.

Ураховуючи закордонний досвід, охарактеризуємо основні напрями психологічної і педагогічної реабілітації осіб, що постраждали від насильства, до яких входять: створення безпечної атмосфери і підвищення самооцінки клієнта; формування системи підтримки через спілкування з фахівцями, родичами, друзями; створення умов для заняття улюбленою справою; побудова системи для подолання кризи (складання списку адрес і телефонів установ та осіб, до яких можна звернутися в складній ситуації); організація турботи про самого себе; ухвалення рішення про подальший життєвий шлях і розробка способу реабілітації; аналіз того, що допомогло перенести кризову ситуацію, зняття вини з клієнта; навчання клієнта спиратися на себе; створення і проходження ритуалу захорення минулого і проблем, пов'язаних із ним; визначення того, чому треба протистояти в сім'ї, і розробка (у співпраці з клієнтом) тактики протистояння; моделювання повернення в сім'ю (планування контакту, формування реалістичних очікувань, життєвих умінь і навичок); оцінка досягнутого і створення ситуації успіху для заохочення роботи над собою.

У цій роботі використовується комплекс методів:

а) соціально-педагогічних (створення ситуацій успіху, аналіз реальних ситуацій, переключення, реконструкція характеру, показ перспективи, інформування, переконання, навіювання, самооцінка, моделювання, вправи, перенавчання, бесіда);

б) психологічних (вентиляція емоцій, письмове «висловлення» клієнта, арттерапевтичні методи, психосинтез, соціограма, психодрама, аутотренінги, працетерапія тощо);

в) соціальної роботи (робота в конкретному випадку в громаді, рефлексія, ситуація та особистості, групи взаємодопомоги).

Значну роль у соціальній реабілітації дітей, які постраждали від жорстокого поводження, має екстрене психологічне консультування.

Особливим видом захисту дітей від жорстокого поводження різних видів і форм є опіка. Опіка за кордоном – це «сукупність дій одного суб'єкта чи колективу з метою створення умов для задоволення потреб дітей і молоді. Ознакою цих дій є їх свідомий характер. Опікунські дії можуть мати форму як речових свідчень, так і психічно-емоційної допомоги, спрямованої на розуміння потреб іншої людини, співпереживання і підтримку її самовиховної поведінки» (Коваль, 1997: 45–47).

Принципами обслуговування в громадській опіці є інформація, конфіденційність, захист, оцінювання, забезпечення послуг. Поняття «опіка» має різноманітне навантаження, як-от виховання (родинне, релігійне, військове тощо); організація предметного дозвілля; турбота про дітей; державний захист дітей-сиріт, дітей з особливими потребами; делегування функцій державного захисту дітей-сиріт сім'ям, громадам, конфесіям; цілеспрямоване перевиховання; соціальна підтримка, допомога; патронаж.

Різнманітне і широке розуміння опіки, на думку К. Левченко, ускладнює роботу конкретних установ, але якнайкраще враховує потреби та інтереси дітей, надає їм комплексну підтримку та допомогу. Нині в Україні наявні не всі перелічені види і форми опіки, деякі мають експериментальний характер, деякі вимагають законодавчої бази, теоретичного обґрунтування тощо. Але опіка – це насамперед захист дитини (державою, батьками, родичами, службовцями, громадою тощо).

Прикладом протидії жорстокому поводженню з дітьми в сім'ї є Фінляндія, де кожен, хто бачить таке явище, терміново телефонує в поліцію, яка приїздить і карає батьків (штрафує, проводить профілактичні бесіди). Телефонують педагоги, сусіди, продавці, перехожі, оскільки у свідомості людей жорстоке поводження з дітьми є ненормальним явищем.

У Канаді спеціальними заходами з профілактики насильства щодо дітей є:

- інформування суспільства про проблему;
- законодавче забезпечення протидії насильству;

- освіта і підтримка батьків;
- тренінги для професіоналів і волонтерів, які працюють із дітьми та їх сім'ями.

Цікавим є також досвід закордонних програм примирення жертви та правопорушника (США, Канада, Англія, Німеччина, скандинавські країни, Польща). Ці програми посередництва включають організацію зустрічей правопорушників і жертв «обличчям до обличчя». За допомогою ведучого кривдник вчиться брати на себе відповідальність за свої дії, відповідає за скоєне (Левченко, 2006: 170–172).

На основі викладеного можна зробити **висновки** та окреслити **перспективи подальших досліджень**.

1. Основою захисту прав дитини в ситуації жорстокого поводження з нею є вивчення її потреб і проблем, взаємодія всіх соціальних інститутів, спрямованість на соціальні зміни в інтересах дитини.

2. Вивчення реального стану дитини здійснюється державними і недержавними незалежними організаціями. Вивчення стану дітей здійснюється через спостереження, нагляд за ними та їх оточенням, знайомство з їхньою творчістю (дитячими газетами, малюнками, творами).

3. Реальність дитячого життя, потреби дитини є основою створення соціальних програм із захисту прав дитини в сім'ї, мікросередовищі, дитячому закладі.

4. Діти можуть безпосередньо та опосередковано говорити про свої проблеми. Завдання дорослих – допомагати дитині донести свої проблеми до суспільства і розв'язати їх із допомогою суспільства. Для цього потрібна відповідна просвіта дорослих і дітей щодо їхніх прав і обов'язків.

5. Дітей треба вчити говорити про порушення своїх прав і наявність проблем. Формами такого навчання є шкільне самоврядування, спільне з батьками і вчителями обговорення проблем, дитяча преса, зустрічі з представниками влади, ділові ігри, змістом яких є дитячі проблеми, тренінги, надання інформації про людей, які повинні захищати права дітей, про обов'язки посадових осіб щодо захисту дітей від жорстокого поводження.

6. Етичними вимогами до соціальних працівників, які провадять роботу з дітьми, є сприйняття їх як рівної їм особистості, а також

конфіденційність щодо одержаних даних, використання їх тільки з метою захисту прав дитини.

7. Захист прав дитини – справа відповідальна, що вимагає особливих знань, умінь, якостей соціального працівника.

8. Функція соціального працівника, соціального педагога не зводиться тільки до захисту прав дітей, від нього залежить їх розвиток.

9. Робота з попередження жорстокого поводження з дітьми має бути системною і комплексною.

Отже, в роботі з подолання виявів жорстокого поводження з дітьми має бути чітка система, а вся діяльність має базуватись на наукових психолого-педагогічних засадах та здійснюватися відповідно до продуманого плану, послідовно, систематично з використанням різноманітних форм і методів впливу (індивідуальних, групових, масових), традиційних (бесіди, лекторії, зустрічі, вечори) та інноваційних (гарячі лінії, телефон довіри, кризові центри, центри соціально-педагогічної реабілітації тощо).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбова Г.О. Зарубіжний досвід у сфері протидії насильства в сім'ї (на прикладі окремих країн Європи). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. Випуск 2–3. Том 3. 2015. С. 211–215.
2. Запобігання та протидія насильства у сім'ї / За ред. І.М. Трубавіної. Методичні рекомендації для соціальних працівників. Київ : ДЦССМ, 2004. 144 с.
3. Захаров А. Как предупредить отклонения в поведении ребенка. Москва : 1996. 128 с.
4. Збірник законодавчих та нормативних актів з питань соціального та правового захисту / за ред. Кияниці З.П., Смирнова М.О. Київ, 2002. 134 с.
5. Коваль Л.Г., Зверєва І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка. *Соціальна робота*. Київ : ІЗМН, 1997. 392 с.
6. Коломоєць О.Д. Світовий досвід протидії насильству в сім'ї. *Наукові записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. Том. 24(63). № 1. 2011. С. 202–208.
7. Левченко К.Б. Стан діяльності органів внутрішніх справ України з протидії гендерному насильству / В зб. : Проблеми освіти. Науково-методичний збірник. Київ : Науково-методичний центр вищої освіти, 2006. Спецвип. С. 170–176.
8. Легенька М.М. Зарубіжний досвід протидії насильству в сім'ї та можливості його використання в Україні. *Право і безпека*. 2017. № 4 (67). С. 111–116.
9. Міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насильству : монографія / А.О. Галай, В.О. Галай, Л.О. Головка та ін.; за заг. ред. А.О. Галай. Київ : КНТ, 2014. 160 с.
10. Шаргородська С. Насилля в сім'ї: види, наслідки, шляхи подолання. *Соціальний педагог*. 2007. № 2. С. 14–16.

REFERENCES:

1. Horbova, H.O. (2015) Zarubizhnyy dosvid u sferi protydyi nasyly'stva v sim"yi (na prykladi okremykh krayin Yevropy) [Foreign experience in combating domestic violence (from some European countries)]. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriya Yurydychni nauky*, 2–3, 211–215 [in Ukrainian].
2. Zapobihannya ta protydyia nasyly'stva u simi [Preventing and combating domestic violence] / Za red. I.M. Trubavinoi: *Metodychni rekomendatsii dlia sotsialnykh pratsivnykiv*. Kyiv : DTSSM, 2004. 144 s. [in Ukrainian]
3. Zaharov A. Kak predupredit' otkloneniya v povedenii rebenka [How to prevent deviations in child behavior]. M. : 1996. 128 s. [in Russian]
4. Zbirnyk zakonodavchykh ta normatyvnykh aktiv z pytan sotsialnoho ta pravovoho zakhystu [Collection of laws and regulations on social and legal protection] / Pid red. Kyianytsi Z.P., Smyrnova M.O. K., 2002. 134 s. [in Ukrainian]
5. Koval L.H., Zvierieva I.D., Khliebik S.R. Sotsialna pedahohika / Sotsialna robota [Social pedagogy / Social work]. K.: IZMN, 1997. 392 s. [in Ukrainian]
6. Kolomoiets O.D. Svitovyi dosvid protydyi nasyly'stva v sim"i [World experience in combating domestic violence]. *Naukovi zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V.I. Vernadskoho. Seriya «Iurydychni nauky»*. Tom. 24(63). No 1. 2011. S. 202–208. [in Ukrainian]
7. Levchenko K.B. Stan diialnosti orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy z protydyi hendemomu nasyly'stva [The state of activity of the bodies of internal affairs of Ukraine on combating gender-based violence] / V zb.: *Problemy osvity. Naukovo-metodychnyi zbirnyk*. K.: Naukovo-metodychnyi tsentr vyshchoi osvity, 2006. Spets. vyp. S. 170–176. [in Ukrainian]
8. Lehen'ka, M.M. (2017) Zarubizhnyy dosvid protydyi nasyly'stva v sim"yi ta mozhlyvosti yoho vykorystannya v Ukrayini [Foreign experience in combating domestic violence and its use in Ukraine]. *Pravo i bezpeka*, 4 (67), 111–116 [in Ukrainian].
9. Mizhnarodnyy dosvid poperedzhennya ta protydyi domashn'omu nasyly'stva [International experience in the prevention and counteraction to domestic violence] (2014): *monohrafiya* / A.O. Halay, V.O. Halay, L.O. Holovko, V.V. Muranova ta in.; za zah. red. A.O. Halay. K. : KNT [in Ukrainian].
10. Sharhorodska S. Nasyllia v simi: vydy, naslidky, shliakhy podolannia [Domestic violence: types, consequences, ways to overcome it]. *Sotsialnyi pedahoh*. 2007. №2. S. 14–16. [in Ukrainian]